

Vészmadarak

PósaHázi János és a németalföldi karteziánus viták a 17. század második felében

SIMON József

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszék, habilitált egyetemi docens;
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0002-7478-2776

Incendiary birds. PósaHázi János and the Dutch debates around Cartesianism in the second half of the 17th century

Abstract | The paper investigates PósaHázi János' (?–1686) *Dedicatory Epistle* in his *Syllabus* (Cluj 1685). PósaHázi's denunciation of thirty-two Cartesian propositions in this work, along with an anonymous Hungarian author's response to it in the form of an apology for DESCARTES, mark the closing episode of the quarrel around Descartes' philosophy in Transylvania from 1673 to 1685. In his *Dedicatory Epistle*, PósaHázi quotes two letters that he had received from celebrated Dutch Professors whose names he conceals. One of the letters identifies Christoph WITTICH (1625–1687) as the representative of the most extreme position of subversive Cartesianism. Given this data and other philological evidence, the paper suggests that PósaHázi might have developed his anti-Cartesian cultural identity following the scrupulous personality of Samuel MARESIUS (1599–1673). Both MARESIUS and PósaHázi accommodate Pliny's account of the never seen incendiary bird in order to denounce their confessional adversaries. Beyond the *verbatim* correspondence between their paraphrase on *Naturalis Historia* 10,17, PósaHázi's *Dedicatory Epistle* strictly follows the rhetoric of MARESIUS's 1972 publication concerning the afflicted state of theological studies (*Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici*) in the Netherlands. According to the thesis of the paper, the Hungarian debates around Cartesian philosophy followed the cultural patterns of the Low Countries on both sides: PósaHázi's criticism of Cartesian philosophy in his *Syllabus* and its refutation by an anonymous Hungarian author seem to reiterate the famous Dutch controversy between Samuel MARESIUS and Christoph WITTICH.

Keywords | Cartesianism, Reformed orthodoxy, PósaHázi János, Samuel MARESIUS, Christoph WITTICH

* A tanulmány elkészítését „A magyar filozófia története a korai újkorban (1570–1710)” című OTKA-projekt (NFKFIH-OTKA 137963) támogatta.

Valószínűleg nem áll rendelkezésünkre minden forrás arról az 1673 és 1685 között Erdélyben lezajló vitáról, melynek tárgya René Descartes¹ (1596–1650) filozófiájának és Johannes Cocceius (Hans Koch, 1603–1669) teológiájának a kálvinista ortodoxiához való viszonya volt. Tudjuk, hogy I. Apafi Mihály 1673 márciusában maga elé idézi a nagyenyedi és a kolozsvári kollégiumok vezető filozófiai és teológiai oktatóit, majd állítólagos felfordító tanaik megítélését az ugyanezen év júniusában esedékes radnóti zsinatra bízta.² A professzorok ügyét Erdély legmagasabb szintű politikusai karolják fel, a vádlottakat csekély intés mellett felmentik a vádpontok alól.³ Vonatkozó egyéb források híján meglehetősen furcsa a radnóti végzések 1680-ban történt fejedelmi megerősítése:⁴ nem tudjuk, hogy az 1673-as események milyen folytatása miatt válhatott szükségessé az utólagos aktus. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a karteziánus-cocceiánus viták ezen erdélyi fejleményeiben nem játszik dicső szerepet e tanulmány főhőse, azaz Pósa-házi János (?–1686). A sárospataki kollégiumból 1671 őszén erőszakkal elűzött, majd Apafi gyulafehérvári kollégiumában éppen csak berendezkedő Pósa-házi a vád képviselője a radnóti zsinat eseményein 1673 júniusában. Nevét azonban mindenekelőtt azzal a *Syllabus* című 1685-ben Kolozsvárt publikált latin nyelvű nyomtatványával⁵ írta be a magyar eszmetörténet Descartes-ellenes és a modernitás kialakulását gátló személyeinek sorába, mely 44 cocceiánus teológiai és 32 karteziánus filozófiai kijelentést ítél el. A *Syllabusra Vindiciae* címmel íródik válasz, valószínű-

1 Descartes műveire a 17. századi kiadások mellett a klasszikus Adam–Tannery-féle edíció alapján is hivatkozom: René DESCARTES, *Œuvres*, publ. par Charles ADAM et Paul TANNERY, 13 vols. (Paris: Cerf, 1896–1913), a továbbiakban AT.

2 Az események klasszikus összefoglalását Zoványi Jenő Dézsi-biográfiája nyújtja: ZOVÁNYI Jenő, „Dézsi Márton”, *Protestáns Szemle* 2 (1898): 79–90. Zoványi és nyomában a későbbi szakirodalom sem használja a radnóti zsinat hivatalos jegyzőkönyvét, pedig ennek szövege jelentősen eltér a végzések 1680-as fejedelmi megerősítésétől (lásd 4. jegyzet); az előbbi modern kiadása: „A Dési Márton, Csernátóni Pál és Pataki István elleni vádpontok”, in *Erdélyi református zsinatok iratai I: 1591–1714*, szerk. BUZOGÁNY Dezső et al., Erdélyi református egyháztörténeti adatok 1/1, 285–294 (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2016). A vitára vonatkozó rendkívül érdekes 18. századi beszámolók kiértékelésétől ezúttal eltekintek.

3 Locus classicus: „Az Isten, az igaz ügy, az én apám, Bánffi Dienes és Kapi György autoritása és Kovásznai Péter püspök moderatiója tarták meg, hogy a professzorságból ki nem veték őket, Csernátónit az atyám, Dézsit Kapi, Patakit Bánffi Dienes protegálta, kiki alumnusát. Tudja Isten, mennyit fáradtam ekkor ebben.” BETHLEN Miklós, „Élete leírása magától”, in KEMÉNY János és BETHLEN Miklós, *Művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Magyar remekírók, 399–981 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 665. Bár az 1673-as események pontos rekonstrukciója nem tárgya dolgozatomnak, annyit meg kell jegyezniem hogy Bethlen számos releváns tényezőről hallgat az *Önéletírás* lapjain.

4 A fejedelmi *approbatio* kéziratát a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár levéltára őrzi (Ms. 32). Modern, félreolvasásoktól sem mentes kiadása: ZOVÁNYI Jenő, „A radnóthi zsinat végzései”, *Protestáns Közlöny* 19 (1889): 344–345, 362–364.

5 PÓSAHÁZI János, *Syllabus Assertionum Thesium, & Hypothesium illarum (e multis) quibus Noetorici quidam Theologi & Philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria & Transylvania, scholas & Ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus, cum succincta ad illas Animadversione* ([Kolozsvár], 1685), RMK II 1567.

leg még 1685-ben.⁶ A *Vindiciae* kéziratos formában maradt ránk, valószínűleg soha nem nyomtatták ki, szerzőjére ismeretlenként tekint a szakirodalom.⁷ Jelen tanulmány tézisei a *Vindiciae* Descartes-apológiájának elemzése során nyerték el kontúrjaikat az erdélyi karteziánus vita negatív főszereplőjével, Pósházi Jánossal kapcsolatban.

Pósházi középfokú tanulmányait Sárospatakon végzi többek között Comenius oktatói tevékenysége alatt. 1653-ban kezdi meg németalföldi egyetemi tanulmányait Utrechtben. Sokoldalú disputációs tevékenységet folytat, amely némileg, de nem teljes mértékben magyarázza az 1660-as évek sárospataki publikációit. Paulus Voetiusnál (1619–1667),⁸ az ortodox természetes teológia legjelentősebb megfogalmazójánál az okok metafizikai témájában védi meg téziseit.⁹ Egy-egy erkölcs-, illetve politikai filozófiai vita fűződik nevéhez Daniel Berckinger (1598–1667) elnökletével,¹⁰ aki Gisbertus Voetius (Gijsbert Voet, 1589–1676) elkötelezett híve és egyfajta arisztotelianus természetjog képviselője.¹¹ Az ízig-vérig karteziánus Johannes de Bruyn (1620–1675)¹² vezetésével a folyékony testek problémáját tárgyalja,¹³ majd magiszteri fokozatát egy elnök nélküli disputáció alkalmával szerzi meg.¹⁴ Végül a Franekerben 1656-ban folytatott tanulmányok után Pósházi 1657-ben tér haza: a sárospataki kollégiumban filozófiát kezd oktatni. E korszakhoz köthetők filozófiai főművei, a pataki Rosnyai-nyomdában publikált *Metaphysica* (1662),¹⁵ *Pneumatologia* (1662)¹⁶ és *Philosophia Naturalis* (1667).¹⁷ Miután 1671-ben a sárospataki kollégium tanári és hallgatói közösségének el kell hagynia a vá-

6 *Vindiciae Assertionum Cartesianarum adversus Animadversiones Clarissimi Domini Johannis Pósházi Rectoris Scholae Albeniensis*, MTAk, Egyház és Bölcsélet, 8°, Ms. 16 és 46. Mindkét fennmaradt kézirat másolat, és jelentős emendációt igényel.

7 További filológiai részletekhez lásd NAGY Levente, „Bethlen Miklós és az erdélyi cocceianizmus a 17. század második felében”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon 1650–1750*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István, 186–205 (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016). Néhány filozófiai téma elemzése: SIMON József, „Az elme teljessége: Esettanulmány egy erdélyi karteziánus-vitáról (1685)”, *Kellék* 65 (2021): 89–105.

8 Erik-Jan BOS, „Voet, Paulus”, in *Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers*, eds. Wiep VAN BUNGE et al., 2 vols. (Bristol: Thoemmes, 2003), 2:1029–1030.

9 PÓSAHÁZI János, *Disputatio Metaphysica De Causis Vndecima: Qvam in finito annuente Numine Sub Praesidio D. Pauli Voet [...] Publicè defendere conabitur* (Utrecht: Waesberge, 1653), RMK III 1853.

10 PÓSAHÁZI János, *Disputatio Politica, De Republica: Qvam Favente Deo Praepotente, Sub Praesidio [...] Danielis Berckingeri [...] Publicè ventilandam proponit* (Utrecht: Waesberge, 1654), RMK III 1908; PÓSAHÁZI János, *Disputatio Ethica: De Actionum Humanarum Libertate Qvam [...] Sub Praesidio [...] Danielis Berckingeri [...] Publicè ventilandam proponit* (Utrecht: Waesberge, 1654), RMK III 1909.

11 Henri KROP, „Berckinger, Daniel”, in VAN BUNGE et al., *Dictionary...*, 1:79–81.

12 Andreas SCHEIB, „Bruyn, Johannes de”, in VAN BUNGE et al., *Dictionary...*, 1:175–176.

13 PÓSAHÁZI János, *Disputatio Physica, De Corpore Fluido: Qvam [...] Sub Praesidio [...] Johannis De Bruyn [...] Publicè defendere conabitur* (Utrecht: Zyll & Ackersdijk, 1654), RMK III 1910.

14 PÓSAHÁZI János, *Disputatio Philosophica Inauguralis, De Legibus, igne culinari, ac supposito: Quam [...] Pro Gradu Magisterii in Philosophia consequendo publice sine Praeside defendere conabitur* (Utrecht: Waesberge, 1655), RMK III 1946.

15 PÓSAHÁZI János, *Ars Catholica: Vulgo Metaphysica: cui praemittitur Introductorium Philosophicum* (Sárospatak: Rosnyai, 1662), RMNy 3062.

16 PÓSAHÁZI János, *Pneumatologia* (Sárospatak: Rosnyai, 1662), RMNy 3063.

17 PÓSAHÁZI János, *Philosophia Naturalis: Sive Introductio in theatrum naturae* (Sárospatak: Rosnyai, 1667), RMNy 3387.

rost, Pósházi 1672-ben Gyulafehérvárt kezdi meg életrajzának utolsó, erdélyi epizódját. Itt válik tevékeny részesévé a fent említett erdélyi karteziánusvitának 1673 és 1685 között; nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, melyben az 1685-ös eseményekre 1686 május 3-án bekövetkezett haláláig reagálna.

Pósházi értelmiségi profiljának felvázolásakor jól érezhető zavarban vannak az értelmezések.¹⁸ Az egyik oldalon kálvinista polemikus szerzőként lép elénk, aki számára éppoly magától értetődő egy modern teológiai és filozófiai nézeteket elítélő nyomtatvány publikációja, mint az ellenreformációval szembeni konfesszionális röpiratok megfogalmazása a politikai közérthetőség által megkövetelt retorikai elemekkel.¹⁹ Ez az a Pósházi János, aki az 1673-as perben a vádat képviseli a karteziánus filozófusok és cocceiánus teológusok ellen a radnóti zsinaton.²⁰ Ő ítél el 44 cocceiánus teológiai, valamint 32 karteziánus tézist a Kolozsvárt 1685-ben nyomtatott *Syllabus* című művében. A másik oldalon az a gondolkodó áll, aki a karteziánus de Bruyn elnöklete alatt a folyékony testekről tart filozófiai disputációt 1654-ben,²¹ és naprakész információkkal rendelkezik az állatok lelkével kapcsolatos vitáról, mely ugyanezen évben lángol fel.²² Ő az a Pósházi János, aki sárospataki publikációiban Descartes-nak az égitestek mozgását magyarázó örvényelméletét²³ a kortárs atomista filozófia²⁴ kontextusába helyezi; aki részlete-

18 Pósházi filozófiai teljesítményének és antikarteziánizmusának klasszikus elemzései: TURÓCZI-TROSTLER József, „Magyar cartesianusok”, *Minerva* 12 (1933): 20–68; újraközölve: TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom*, 2 köt., 1:173–216 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961); MAKKAI Ernő, *Pósházi János élete és filozófiája* (Kolozsvár: Minerva, 1942); TORDAI Zádor, „A magyar karteziánizmus történetének vázlata”, *Magyar Filozófiai Szemle* 6 (1962): 54–79; KÖPECZI Béla, „Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975): 417–432; MESTER Béla, „A magyar karteziánizmus történetírási hagyományaink tükrében”, *Kellék* 32 (2007): 95–109. Külön ki kell emelnünk, hogy e bizonytalanság hatványozottan jelentkezik Pósházi intellektuális profiljának Zemplén Jolán által nyújtott talán legjobb elemzésében: M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 275–287.

19 A felekezeti polemikus művekkel kapcsolatban lásd a következőket: CSORBA Dávid, „Kálvinista Kalauzok”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 103–111 (Vác: Mondat, 2013); GARADNAI Erika, „Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitában”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 315–322 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012); OLÁH Róbert, „»Kalauznak calumnia minden dolga«: Pósházi János válasza Pázmány Péternek a reformáció kezdetéről”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, 293–305 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018); OLÁH Róbert, „Pósházi János forrása: Kálvin”, in *Határtalanul a határok között: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 28, 68–77 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020). A további szakirodalmat lásd a hivatkozott művekben.

20 ZOVÁNYI, „Dézsi Márton”; illetve ZOVÁNYI, „A radnóthi zsinat...”.

21 PÓSHÁZI, *Disputatio Physica*...

22 PÓSHÁZI, *Pneumatologia*, 189. A vitához lásd Erik-Jan Bos, „Cartesian and Anti-Cartesian Disputations and Corollaries at Utrecht University, 1650–1670”, in *Descartes in the Classroom: Teaching Cartesian Philosophy in Early Modern Age*, eds. Davide CELLAMARE and Mattia MANTOVANI, 146–173 (Leiden: Brill, 2023). DOI: 10.1163/9789004524897.

23 PÓSHÁZI, *Philosophia Naturalis*, 98–102.

24 Uo., 69–85, majd 102–107.

sen, Galileire is hivatkozva ismerteti a kopernikuszi világgépet,²⁵ annak különbségét az égitestek mozgására vonatkozó Tycho Brahe-féle koncepciótól.²⁶ Ő az, aki a kopernikánizmus és a bibliai világgép kettősségének vagy konfliktusának megítélését nem valamely – akár elutasító, akár megengedő – teológiai hivatkozással, hanem Pierre Gassendi (1592–1655) asztronómiai fejtegetéseire történő utalással bízza olvasójára.²⁷

Talán már ez az ambivalens kép is biztosíthatja, hogy Pósaaházi János alakja számot tartson a kései értelmező érdeklődésére; ám ezen érdeklődést tovább táplálhatja a jelen tanulmány kiinduló hipotézise, mely szerint nagyon nehéz párhuzamos értelmiségi arcélre lelteni ott, ahol mindenekelőtt e párhuzamot keresnénk: a magyar kálvinista peregrináció első számú célpontjában, a kortárs Németalföldön. Jelen tanulmány mégis kísérletet tesz arra, hogy Pósaaházinak a *Syllabus*hoz írt, 1685. január 26-án kelt ajánlásában olyan támpontokra leljünk, melyek a kései értelemező segítségére lehetnek a szerző intellektuális horizontjának felvázolásakor.

A Syllabus ajánlása

Pósaaházi a *Syllabus*hoz írt ajánlólevelében két németalföldi professzor által hozzá írt levelet idéz. Az ajánlás szövege nem nevezi meg a professzorokat, és azt sem adja olvasói tudtára Pósaaházi, hogy mikor vette kézhez az idézett leveleket. A levelezőpartnerek személyéről annyit tudunk, hogy egyikük „híres és ünnepelt professzor”,²⁸ míg a másik – az ajánlás szövege szerint az első levél szerzőjétől különböző – levélíró „hírneve, idős kora és műveltsége okán ünnepelt”²⁹ személy. Vessünk egy pillantást a két idézett levélrészletre!

Végre odáig fajultak a dolgok az országunkban az újítók pártja miatt, hogy már semmi sincs az akadémián, ami ne küzdene vele, sőt az olyan is ritka, ami ne hódolt volna be neki szinte teljesen. Bizony – mint már egy ideje tapasztaltuk, és tapasztaljuk nap mint nap – ahogyan az egyházak veszedelmére (NB) egyre jobban elburjánzik mind a cocceianusok, mind a karteziánusok vetése, úgy fájlalják velem együtt egyre gyakrabban a jó emberek, hogy milyen mohón kapkodnak mindenfelé ezeknek a magvai után az ifjak, akiket ti küldtetek hozzánk. Meddig fognak jutni ezeknek az új filozófálgatásoknak a dogmái? Ha maga Isten nem visel ránk gondot mennyei úton, akkor tiszta ateizmusba

25 Uo., 178–179.

26 Uo., 187–189.

27 Vö. Pierre GASSENDI, *Institutio Astronomica Iuxta Hypotheses Tam Veterum, Quam Copernici, et Tychonis* (Paris: Heuqueville, 1647); Pósaaházi az *Institutio Astronomica* 3. könyvének 9. fejezetére, azon belül is a negyedik ellenvetésre és cáfolatára utal: PÓSAHÁZI, *Philosophia Naturalis*, 186–187; illetve GASSENDI, *Institutio...*, 197–199.

28 „[...] verbis magni & Celeberrimi cuiusdam Professoris”, PÓSAHÁZI, *Syllabus...*, A2v.

29 „Alius vero & nominis, & aetatis, & eruditionis nomine merito celebrandus”, uo., A3^r.

(NB) fognak torkollni. Bőséges tapasztalatból mondhatom, hogy nem alaptalan a félelünk; de ez nem levélbe való téma.³⁰

Erősen fájjalom Magyarország és Erdély balsorsát az újdonságok miatt, amelyeket ott tanítanak. Sok magyart, aki onnan érkezik, már teljesen átittattak ezek a veszedelmes vélekedések; és meg is erősödnek bennük, mert a régi teológiához ragaszkodó tanárokat elhagyva és elhanyagolva Wittich úrhoz mennek. Mi lesz Magyarországgal és Erdéllyel, amikor az új teológusok létszáma majd felülmúlja a többiekét?³¹

Világos, hogy a két professzor egybehangzó aggályát fejezi ki a németalföldi tanulmányokat folytató magyar (magyarországi és erdélyi) hallgatókkal kapcsolatban, akiket megfertőznek a kor helyi intellektuális újításai; az első levélben a cocceianus teológia és a karteziánus filozófia jelentik ezen újításokat, míg a második levél nevében nevezi Christoph Wittichet (1625–1687), a hollandiai karteziánus teológia német származású kulcsfiguráját.³² Az első levél nagyon óvatosan fogalmaz akkor, amikor a részlet végén arra hívja fel Pósházi figyelmét, hogy a szerző az újítások elterjedéséről szerzett tapasztalatát nem oszthatja meg a levél kommunikációs csatornáján – személyesen nyilván beszámolna ezekről Pósházinak.

Ezúttal nem térek ki arra, hogy a *Syllabus*ra adott, ismeretlen szerző tollából származó *Vindiciae* című szöveg kifejezetten hivatkozik Wittichre a szabad akarat problémájának tárgyalásakor,³³ és arra sem, hogy a Szentírás szövegében foglalt jelentések exoterikus jellegének elhatárolását az „akroamatikus” filozófiai analízistől is minden-

30 „Tandem [...] eo res jam in nostra Patria sunt redactae per factionem novatorum, ut nulla in ea Academia, quae cum illa non luctetur, quam rara, quae non ferme succumbat. Ut vero experti sumus jam aliquandiu, & experimur ad huc quotidie, quantum in Ecclesiarum perniciem (NB) succrescat in dies novitatum tum Cocceanarum, tum Cartesianarum seges, ita indoluerunt mecum boni saepius, etiam earum semina tam avide passim recipisse, qui huc missi erant vestrates juvenes. Quo vero abeant illa novorum Philosophematum dogmata, nisi Deus, coelitus ipse provideat, in merum Atheismus (NB) sunt desitura. Non vanos esse metus nostros, multa nostra exper[i]entia docere possem; atqui non id epistolae argumentum esse potest.” Uo., A2^v–A3^r.

31 „Dolui saepe vices Hungariae & Transylvaniae ob novitates quae ibi docentur; quem multi Hungari illinc venientes, jam imbuti sunt periculosos opinionibus, quibus confirmatur, euntes, relictis & praeteritis antiqua Theologia addictis, ad D. Wittichium. Quid tamen fiet de Hungaria & Transylvania, quando numerus novorum Theologorum superabit alios?” Uo., A3^r. Mindkét levélrészlet fordításakor nagymértékben támaszkodtam Szabó Ádám javaslataira, akinek segítségét ezúton köszönöm meg.

32 Roberto BORDOLI, „Wittich, Christoph”, in VAN BUNGE et al., *Dictionary...*, 2:1083–1086. Nemrég megjelent a teljes életmű monografikus feldolgozása: Kai-Ole EBERHARDT, *Christoph Wittich (1625–1687): Reformierte Theologie unter dem Einfluss von René Descartes* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018). DOI: 10.13109/9783666552830.

33 Az ismeretlen magyar szerző Wittich *Theologia pacifica* című művének 5. fejezetét parafrázeálja: Christoph WITTICH, *THEOLOGIA PACIFICA, IN QUA VARIA PROBLEMATIA THEOLOGICA INTER REFORMATOS THEOLOGOS AGITARI SOLITA VENTILANTUR, SIMUL USUS PHILOSOPHIAE CARTESIANAE IN DIVERSIS THEOLOGIAE PARTIBUS DEMONSTRATUR, & AD DISSERTATIONEM [...] Samuelis Maresii, De abusu philosophiae Cartesianae in rebus Theologicis* (Leiden: Doude, 1671).

képpen Wittich 1650-es években írt szövegeiből veszi át a *Vindiciae*.³⁴ Ha a karteziánizmus és kritikai környezetének elméleti dilemmái helyett ezúttal a Póсахázi-affér kultúrpolitikai orientációjának rekonstrukciójára teszek kísérletet, akkor is világos, hogy Christoph Wittich személye és az általa képviselt karteziánus teológiára vonatkozó németalföldi kritikák kulcsfontosságúak e polémiában.

Az ajánlás filológiai vizsgálata új kiindulópontot kínál számunkra e kérdéskört illetően. Póсахázi a jelentős anyagi támogatásban részesült ifjak peregrinációjával kapcsolatos aggodalmait egyebek mellett így fogalmazza meg:

Mármost mit fognak onnan visszahozni a mi ifjaink, akiket a patrónusok jelentős pénzügyi támogatásával küldtünk a külhoni akadémiákra? Nagyrészt ilyesfajta ragályt és véleményt, melyek semmivel sem járulnak hozzá az építkezéshez, hanem sokkal inkább a romboláshoz és a lelkek meghasonlásához. *A vészjőlő madárhoz hasonlók, amelyről azt mondják, hogy a tűzáldozatból szenet elhozva bármikor veszélyes tüzet képes keltetni.*³⁵

A németalföldi peregrinusokra alkalmazott pliniusi eredetű kép,³⁶ miszerint az újítók iránt rajongó ifjak voltaképpen forró szenet hordó és így könnyen veszélyes tüzet okozó vészmadarak, nem Póсахázi eredeti parafrázisa a *Naturalis historia* 10,17 szöveg-helyére vonatkozóan. Samuel Maresius (1599–1673) a következőképpen fogalmaz 1649-es, *Paradoxus Theologus* című művének³⁷ Henricus van Heeck jogi professzorhoz, az egyetem egyik kurátorához címzett ajánlásában:

Nehezemre esik ezen vitákról beszámolni, melyet egy ünnepelt, bizonyos hírnévvel rendelkező és velem egy közösségbe tartozó teológussal folytatok, aki egyébként *a vészjős-*

34 A fő forrás ez ügyben Wittich *Consensus veritatis* című műve, de a peripatetikus megkülönböztetés bevezetése által nagy visszhangot kiváltott gondolat már a *Dissertationes duae*ban megjelenik: Christoph WITTICH, *Consensus veritatis in Scriptura divina et infallibili revelatae cum veritate philosophica a R. Descartes detecta* (Nijmegen: Doude, 1659); Christoph WITTICH, *Dissertationes duae quarum prior De S. Scripturae in rebus philosophicis abusu [...] altera sententiam Cartesii de vera quiete et vera motu Terrae defendit* (Amsterdam: Elzevir, 1653).

35 „Quid jam juvenes & adolescentes nostri, magno Patronum aere in Academicas exoticas missi, inde reportant? magna ex parte luem ejusmodi opinionem, quae nihil ad aedificationem faciunt, sed potius ad destructionem, & animorum distractionem: *haud absimiles Spinturnici ominosae illi avi, quae delatis ex altari-bus prunis, incendia periculosa quandoque excitare dicebatur.*” PÓSAHÁZI, *Syllabus...*, A3^v (kiemelés – S. J.).

36 „[...] quae sit avis ea, non reperitur nec traditur. quidam ita interpretantur, incendiariam esse, quae cumque apparuerit carbonem ferrens ex aris vel altaribus; alii spinutricem eam vocant; sed haec ipsa, quae essent inter aves, qui se diceret non inveni.” Caius PLINIUS Secundus der Ältere, *Naturkunde – Naturalis historia: Lateinisch–deutsch; Buch X, Zoologie: Vögel, Übers., Hg. Roderich KÖNIG, Zusammenar-beit mit Gerhard WINKLER* (Düsseldorf: Patmos, 2007), 36 (10,17).

37 A mű teljes címe: Samuel MARESIUS, *Theologus Paradoxus reiectus & Refutatus: Sive Samuelis Maresii Execitationes aliquot Academiae, oppositae Duodecim Paradoxis & plus aequo virulentis Disputationibus, ex professo contra ipsum habitis in Lyceo Ultrajectino, Authore & Praeside D. D. Gisberto Voetio ibidem Primario Theologo; Cujus centum Assertiones lubricae, periculosae & plane Paradoxae; bona fide referuntur & confutantur* (Groningen: Nicolai, 1649).

ló madárhoz hasonló, amelyről azt mondják, hogy a tűzáldozatból szemet elhozva bármikor veszélyes tüzet képes kelteni.³⁸

A két Plinius-parafrázis a központosítást, illetve a (*haud*) *absimili-absimiles* ragozásbeli különbségétől eltekintve betűhíven egyezik. Nagy valószínűséggel állítható, hogy nincs olyan harmadik közös forrás, melyre a két szöveg egyező alakja visszavezethető volna. Ha e feltevés igaz, akkor kijelenthető, hogy Pósházi használja Maresius művét a *Syllabus* bevezető lapjainak megfogalmazásakor.

Maresiusszal a karteziánizmus teológiai aspektusait feszegető viták németalföldi világának elevenébe érkezünk.³⁹ E mikroklíma alapvető pozícióinak felvázolása előtt rögzítenünk kell néhány pontot kérdésfelvetéseink perspektíváját illetően. Először is: ha Pósházi németalföldi professzorok levelezéséből idéz, és ha másfelől ilyen szoros szövegegyezést találunk a *Syllabus* és Maresius *Paradoxus Theologusa* között, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon nem a groningeni teológiaprofesszor Maresius-e az egyik levelezőpartnere Pósházinak. Másfelől, ha Maresius érintett az idézett leveleket illetően, akkor azokat Pósházinak legkésőbb 1673-ban kellett kézhez vennie, minthogy ezen év során távozik az élők sorából a groningeni professzor.⁴⁰ A szövegkritikai vizsgálat óvatos sejtések megfogalmazására ösztönöz majd e kérdéseket illetően. Eszmetörténeti szempontból azonban a Maresius-szál sokkal fontosabb mindezen életrajzi megfontolásnál. Maresius 1649-es publikációjának negatív főhőse, a *paradox teológus* ugyanis nem más, mint a híres-hírhedt Gisbertus Voetius. A vészjósló madár Pliniusból vett jellemzésének polemikus célja így teljesen eltér a groningeni professzor és a gyulafehérvári rektor esetében. Az a tény azonban, hogy Maresius pontosan Voetius ama személye ellen alkalmazza a pliniusi vészmadár képét, akit Pósházi kulturális orientációjának legfőbb alakjaként tartottunk eddig számon, meglehetősen bonyolult kontextusba helyezi a Pósházi-affért alkotó eszmetörténeti mozzanatot.

38 „Mihi quidem grave est his litibus implicari, cum non incelebri & alicujus Nominis ejusdemque mecum communionis Theologo, licet alias *haud absimili Spinturnici, ominosae illi avi, quae delatis ex altaribus prunis, incendia periculosa quandoque excitare dicebatur*”, uo., 3 (kiemelés – S. J.). A részlet ugyanígy szerepel a *Theologus Paradoxus* 1660-as, újabb kiadásában is.

39 Alapvonalak és korszakolás: Paul DIBON, „Der Cartesianismus in den Niederlanden”, in *Die Philosophie des 17. Jahrhunderts 2: Frankreich und Niederlande*, Hg. Jean-Pierre SCHOBINGER, Grundriss der Geschichte der Philosophie, 349–374 (Basel: Schwabe & Co., 2001). Régebbi, ám kiválóan használható irodalmak: Thomas Arthur MCGAHAGAN, „Cartesianism in the Netherlands, 1639–1676: The New Science and the Calvinist Counter-Reformation” (PhD diss., University of Pennsylvania, 1976; authorized facsimile edition, Ann Arbor–London: University Microfilms International, 1982), a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek mikrofilmpéldányát használtam; Ernst BIZER, „Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus”, *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 55 (1958): 306–372; Josef BOHATEC, *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts* (Leipzig: Deichert, 1912; Nachdruck, Hildesheim: Olms, 1966). DOI: 10.1086/479164.

40 Bár a források ingadoznak azt illetően, hogy mikor kerül Pósházi Gyulafehérvárra, az idézett levelek erősen Erdély-centrikusan fogalmaznak: ha Maresius az egyik levélforrás, akkor 1671 tele (Pósháziék Erdélybe érkezésének legkorábbi feltehető időpontja a sárospataki kollégium 1671. októberi ostroma után) és 1673 (Maresius halála) között kellett zajlania a levélváltásnak.

Samuel Maresius 1599-ben született Oisemont-ban, a Francia Királyság Picardia régiójában, református családban.⁴¹ Tanulmányait Párizsban, majd Saumurban végzi, utóbbi helyen tanára Franciscus Gomarus (François Gomaer, 1563–1641), aki az Arminiusszal folytatott híres vita következtében hagyja el Leident 1611-ben. A később mindig pozitív színben feltüntetett Gomarus hatása felel Maresiusnak a remonstránsokkal szemben végig elutasító hangvételéért. Doktori fokozatát már a németalföldi Leidenben szerezte Maresius André Rivet (1572–1651) vezetésével 1625-ben. Az életút következő fontos állomása 's-Hertogenbosch, ahol a híres helyi latin iskola oktatója az 1630-as években és az 1640-es évek elején. Ekkorra tehető Maresius első, még egyáltalán nem elméleti jellegű konfliktusa Gisbertus Voetiusszal. A vallási szabadság szellemétől átítatott városban a Confraternitas Mariana nevű, eredetileg katolikus vallási közösség megnyitja kapuit a protestánsok előtt; Maresius az egyik első protestáns, aki belép. Az életút szempontjából talán nem is az a legfontosabb fejlemény, hogy a puritanizmus hatása alatt álló Voetius nyomtatott publikációval⁴² fejezi ki tiltakozását egyebek között Maresius e tetteivel szemben, és nyitja meg a köztük zajló évtizedes polémiát. Ennél is nagyobb hatással van Maresius biográfiájára az a tény, hogy maga Descartes veszi védelmébe Maresiust híres, Voetiusszal szemben írt levelében.⁴³

Mindenesetre Maresius elhagyja 's-Hertogenbosch városát, ahonnan Groningenbe vezet útja. Itt 1643-ban a teológiaprofesszorra nevezik ki Gomarus utódjaként. Groningenben újabb fordulattal gazdagodik Descartes-hoz fűződő viszonya. Martinus Schoock, Maresius groningeri kollégája 1643-ban publikálja híres pamfletjét a descartes-i filozófia ellen,⁴⁴ amiről először még Descartes is azt hiszi, hogy Voetius-tól származik.⁴⁵ Minthogy Descartes válaszában politikai manipulációval vádolja meg Voetiust, Utrecht városi tanácsa és Descartes között elmergesedik a viszony: a francia gondolkodónak jogi felelősségre vonástól kell tartania. Descartes azonban nem ismeri el Utrecht város jogi illetékességét az ügyben, és Groningen városához fellebbez. A város az ítéletet átadja az egyetemnek, ahol Maresius ekkor már rektori pozíciót tölt be. Az egyetemen Maresius vezetésével meghozott ítélet teljes mértékben Descartes-nak ad igazat, és elmarasztalja Schoockot 1645 áprilisában.⁴⁶

41 A következő vázlatos biográfiához lásd Henri KROP, „Maresius, Samuel”, in VAN BUNGE et al., *Dictionary...*, 2:677–682.

42 Gisbert VOETIUS, *Specimen assertionum, partim ambiguarum aut lubricarum partim periculosarum* [...] (Utrecht: Waesberge, 1642). Vö. Doede NAUTA, *Samuel Maresius* (Amsterdam: H. J. Paris, 1935), 172–183.

43 René DESCARTES, *Epistola ad Voetium* (Amsterdam: Elezevir, 1643), a „De Libro Gisberti Voetii adversus Confraternitatem Marianam” című fejezet: AT, VIII-2, 64–107.

44 Martinus SCHOOCK, *De admiranda methodus novae philosophiae Renati Des-Cartes* (Utrecht: Waesberge, 1643). A mű Bethlen Miklós *Önéletírásának* „Előljáró beszéd”-ére tett esetleges hatásáról lásd LACZHÁZI Gyula, „A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 336–355, különösen 338, <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2015-3/laczhazi.pdf>.

45 AT, VIII-2, 14.

46 A Schoock–Descartes-ügyhöz lásd Theo VERBEEK, *La Querelle d'Utrecht: René Descartes et Martin Schoock* (Paris: Les impressions nouvelles, 1988).

Bár a Confraternitas Mariana-ügy körül (1642) még nem mutat érdeklődést Descartes tanai iránt, a Schoock-affértól kezdve Maresius magáévá tesz néhány karteziánus tanítást is a Voetiusszal szembeni polémiák közös platformján való gyakorlati részvételen túl. Így például úgy gondolja, hogy nincsenek üres terek (*spacia imaginaria*), ahogy azt Voetius véli; a tér extenzió, ami mérhető: csak egyetlen világ van; meg van győződve arról, hogy Isten ideája velünk született, és tagadja, hogy az akcidensek fennállhatnak szubjektumuk nélkül – mely filozófiai álláspont erős implikációkkal bír a transzszubsztanciáció tanára nézvést.⁴⁷ Mindezek ellenére Maresius nem áll be az „újítók” sorába: az 1643-tól 1673-ban bekövetkezett haláláig tartó groningeni korszakában folyamatosan bírálja úgy a saumuri amyraldizmus mérsékelt predestinációtanát, ahogy a cocceiánus teológia modern egzegetikai nézeteit is – miközben tovább tart a végül 1660 körül béküléssel végződő Voetius-polémia is.⁴⁸

Az életrajz számtalan érdekes és magyar vonatkozásokat⁴⁹ sem nélkülöző részletének ismertetése helyett forduljunk Maresius élete végén folytatott polémiáihoz! A Voetiusszal való kibékülése⁵⁰ után e polémiákat Maresius egykori groningeni tanítványával, Christoph Wittichhel szemben folytatja.⁵¹ 1670 és 1673 között a Maresius–Wittich-kontroverzia már a németalföldi karteziánizmus megújult kontextusában zajlik le.⁵² Az ortodox kálvinista teológia és a karteziánus filozófia harmonizációs kísérleteit és a kettő közötti konfliktust hangsúlyozó irányzatot alapvetően befolyásolja Ludowijk Meyer 1666-ban publikált *Philosophia Sanctae Scripturae interpret* című műve.⁵³ Meyer publikációja, mely a szentírási egzegézis egészére kiterjesztette a *clara et distincta* bizonyosság karteziánus módszertanát, új perspektívát nyitott meg az új filozófia és a református teológia közötti viszony németalföldi történetében. A puritán módon hangolt ortodoxia (Voetius), a mérsékelt vagy éppen filozófiaellenes ortodox teológia (Maresius, Spanheim és mások), valamint a teológiai és filozófiai bizonyosságot élesen szétválasztó, ám épp ezen a módon filozófiai jellegű karteziánus teológia (Wittich és a cocceianus teológusok) mellett megjelent a Spinoza felé orientálódó, később radikális felvilágosultnak nevezett irányzat.

47 DIBON, „Der Cartesianismus...”, 363.

48 KROP, „Maresius, Samuel”, 679.

49 Ehhez lásd BOZZAY Réka, „Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 8, 1. sz. (2017): 166–176, különösen 170–172, valamint az ott hivatkozott irodalmak.

50 Samuel MARESIUS, *Epistola ad amicū de reconciliatione inter se et celeberrimū D. Voetium* (Groningen: Cöllen, 1661). Vö. EBERHARDT, *Christoph Wittich*, 271–274.

51 Wittich 1650-ben még Maresiusnál disputál: Samuel MARESIUS et Christoph WITTICH, *Disputationum exegeticarum ad confessionem Belgicam quinquagesima prima; quae est de excommunicatione, & altera ad ejus articulum 32* (Groningen: Johann Sas, 1650).

52 A vita teljes anyagát részletesen ismerteti EBERHARDT, *Christoph Wittich*, 259–318 és 333–343.

53 Vö. DIBON, „Der Cartesianismus...”, 368–370; EBERHARDT, *Christoph Wittich*, 260–265; Jonathan ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 197–205.

Meyer művére a legfontosabb reflexiót 1668-ban Ludowijk Wolzogen fogalmazza meg *De Scripturarum interprete* címmel,⁵⁴ mely voltaképpen az utrechti Collegie der Sçavanten kör⁵⁵ állásfoglalását tartalmazza. Wolzogen visszautasítja a *Szentírás* valamely külső – értsd karteziánus – bizonyosság alapján történő értelmezését; ám ezt kifejezetten a filozófia és a teológia szétválasztásának descartes-i szellemében teszi.⁵⁶ Az ortodoxok szemében ez természetesen nem elég éles kritika a meyeri módszertannal szemben; így a cocceianus-karteziánusok igen tág köre – egyebek mellett Frans Burman (1628–1679), Johannes Cocceius, Abraham Heidanus (1597–1678) és Balthasar Bekker (1634–1698) – 1669-ben kifejezett állásfoglalást publikál Wolzogen mérsékelt Meyer-kritikája mellett.⁵⁷ A Wolzogen melletti aláírók között találjuk Maresiust is;⁵⁸ ám amint Eberhardt Wittich-monográfiája megjegyzi, ez volt az utolsó jele annak, hogy Maresius valamilyen kapcsolatba kerül azzal az irányzattal, amelynek egyik fő képviselője egykori tanítványa, Christoph Wittich.⁵⁹

Wittich – a karteziánus hangoltságú teológia összes képviselőjéhez hasonlóan – végigvitatkozza a viharos 1650-es éveket. E viták központjában a kopernikanizmus problémája, azaz a geocentrikus világgép tagadása állt.⁶⁰ Wittich felfogása szerint e filozófiai tézis az emberi tudásnak az *accurata sive philosophica* típusába tartozik, míg a *Szentírás* releváns, a geocentrikus világgépet alátámasztó szöveghelyei az érzékelhető minőségekre vonatkozó *vulgaris sive communis* tudásra tartoznak.⁶¹ Wittich később a filozófiai és a teológiai tudás megkülönböztetését az Arisztotelész-filológia által felállított két mű-, illetve tárgyalástípus megnevezésével állítja párhuzamba.⁶² A filozófia tiszta ismereteket megcélzó *akroamatikus* nyelvét meg kell különböztetnünk a *Szentírás exoterikus* előadásmódjától, mely a befogadók érzéki tapasztalatához alkalmazkodik. Nijmegeni teológiaprofesszorként Wittich előadásait Maresius *Collegium theologicum*-á-

54 LUDOVICUS WOLZOGEN, *Libri duo de Scripturarum interprete contra exercitorem paradoxum* (Utrecht: Ribbius, 1668).

55 A hatalmas terjedelmű szakirodalomból emeljük ki a kör filológiailag kiválóan megalapozott újabb bemutatását: Albert GOOTJES, „The Collegie der Sçavanten: A Seventeenth-Century Cartesian Scholarly Society in Utrecht”, in *Enlightened Religion: From Confessional Churches to Polite Piety in the Dutch Republic*, eds. Joke SPAANS and Jetze TOUBER, 156–182 (Leiden: Brill, 2019). DOI: 10.1163/9789004389397.

56 Az utóbbi mozzanatot kifejezetten hangsúlyozza: Andrea STRAZZONI, *Dutch Cartesianism and the Birth of Philosophy of Science: From Regius to Gravesande* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 72–74. DOI: 10.1515/9783110569698.

57 *Jugement de plusieurs professeurs et Docteurs en Théologie, de Nimègue, de Leyde, de Franeker, d’Utrecht, de Groningen et de Deventer, qui prononcent unanimement orthodoxe le livre de Louys de Wolzogue, „De l’interprète de l’Ecriture”* (Utrecht: Ribbius, 1669).

58 DIBON, „Der Cartesianismus...”, 369.

59 EBERHARDT, *Christoph Wittich*, 265.

60 WITTICH, *Dissertationes duae...*

61 Christoph WITTICH, *Consideratio theologica de stylo Scripturae* (Leiden: Wijngaerden, 1656).

62 WITTICH, *Consensus veritatis...* A mű második, 1682-es kiadását használtam (Leiden: Boutestein & Lever), itt a 318–319. oldalakon vonja be Wittich az akroamatikus-exoterikus megkülönböztetést a *Dissertationes duae*-ban és a *Consideratió*-ban már kifejtett akkomodációtan keretei közé.

hoz⁶³ fűzött kommentárokként adta elő. Ezek során elismeri Maresius teológiai tekintélyét, azonban a diákoknak diktált kommentárokból kritikát gyakorol olyan tézisek felett, melyekről úgy vélte, hogy filozófiai szempontból igazolhatatlanok. Egy ilyen jegyzet Maresius kezébe kerül, erre válaszol *A karteziánus filozófiával való visszaélésről...* című művével 1670-ben.⁶⁴ Jellemző a németalföldi felfokozott polemikus hangulatra, hogy az időközben leideni professzorrá kinevezett Wittich nem is habozik 1671-ben publikálni kommentárjait *Theologia pacifica* címmel.⁶⁵ Újabb vitairatok következnek, melyek ismertetésétől eltekinthetünk akkor, ha hangot adunk két meglátásnak. Egyfelől Maresius még ekkor is – azaz a Voetiusszal történt, kétes megítélésű, ám legalább részleges kibékülése *után is* – hangsúlyozza, hogy nem Descartes ellen ír, hanem azok ellen, akik visszaélnék Descartes filozófiájával: így Meyer ellen, a zsidók által is kitagadott és formális ateista Spinoza ellen, valamint az angol Machiavelli, azaz Hobbes ellen. Másfelől sajátosan a Pósházi-affér perspektívájában nagyon fontos kiemelni, hogy a *Syllabus*ra adott anonim válasz szerzőjét – akit talán a nagyenyedi kollégium oktatói vagy filozófiában tapasztaltabb hallgatói között kell keresnünk – egyértelműen Wittich karteziánizmusa ihleti meg, különösen talán a *Theologia pacifica* Wittichje.

Az 1672-es Rampjaar, azaz XIV. Lajos németalföldi invázióját is Groningenben végszeli át Maresius. Amint Orániai Vilmos sikeres ostroma elűzi a megszálló francia seregeket Groningenből – sőt Dibon szerint már az ostrom alatt –, Maresius megkezdi újabb előadásait, melyeket *Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici* címmel ad ki még ugyanazon évben.⁶⁶ A talán minden eddiginél szenvedélyesebb hangvételű mű voltaképpen két tapasztalatot fűz össze: a háború és a cocceiánus-karteziánusok okozta felfordulás Maresius számára elviselhetetlen élményeit.

A De afflicto statu és a Syllabus ajánlása

A tanulmány elején arra a szövegegyezésre hívtuk fel a figyelmet, amely az ellenfelek pliniusi vészjósoló madárként történő megbélyegzését fejezte ki Maresiusnak a groningeri évek elején (1648) publikált *Theologus paradoxus*ában, illetve Pósházi *Syllabus*ában. A következő bekezdésekben néhány stilisztikai hasonlóságra próbálok meg rámutatni, melyek talán bizonyos pontokon érzékeltethetik a Pósházi-féle ajánlás és Maresius kései műve, az 1672-es *De afflicto statu studii theologici* beszédmódjának hasonlóságát.

A két szöveg közötti affinitást talán még túlzó volna pusztán az alapján megállapítani, hogy a maresiusi címben szereplő jelzőt többször is alkalmazza Pósházi: egy-

63 Első kiadása: Samuel MARESIUS, *Collegium theologicum: Sive Breve Systema Universae Theologiae* (Groningen: Nicolai, 1645; további kiadások, Groningen: Nicolai, 1649; Groningen: Bronchorst, 1659; Genf: Tournes, 1662).

64 Samuel MARESIUS, *Vindiciae Dissertationis suae nuperae, De Abusu Philosophiae Cartesianae Surrepente In Rebus Theologicis Et Fidei* (Groningen: Rossingh, 1670).

65 WITTICH, *Theologia pacifica...* A mű további kiadásai a Maresius újabb reakcióira adott válaszokat tartalmazó *Appendix*szel, Leiden: Doude, 1676; Leiden: Boutesteyn, 1683.

66 Samuel MARESIUS, *Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in Foederato Belgico, Et commoda illius restituendi ratione* (Groningen: Lens, 1672).

szer a beharcok sújtotta magyar hazát,⁶⁷ máskor a református egyház állapotát⁶⁸ jellemzi a *szerecsétlen* (*afflictus*) jelzővel. Valamivel beszédesebb a „iam proximus ardet Ucalegon” vergiliusi fordulatának párhuzamos használata, még ha igen elterjedt, szó-lásszerű utalásról is van szó.⁶⁹ Maresius a vergiliusi metaforával félti Leident a Wittich által meggyújtott nijmegeni tűz átterjedésétől: „A Velaviában [értsd: a Nijmegent ma-gába foglaló Gelderland tartományban – S. J.] fellángoló pusztító láng könnyen átter-jedhet a közeli Ucalegonra,⁷⁰ és Leiden [...] is lángra kaphat.”⁷¹ Vergilius Ucalegonját Póсахázi is fellépteti: „Bizonyára a mi Ucalegonunk is féltheti magát az emésztő tűz-től, melynek szikrái már megfogantak benne, és az iskolák és az egyházi közösségek zsigerein keresztül annak rejtett tüzei lassan elterjednek.”⁷² Ami Maresius számára a Wittich által meggyújtott nijmegeni tűz átterjedése a leideni szomszédra, az Póсахázi számára a Németalföldön lángra kapott újítások átterjedése Erdély iskoláira és refor-mátus egyházára.

A Póсахázi által idézett első levél a cocceianus és karteziánus tanok terjedését *per factionem novatorum*, az újítók pártba tömörülő csoportosulása által magyarázza. Ér-demes összevetni ezt azzal, ahogy Maresius egyfajta összeesküvést lát amögött, hogy alapvetően filozófiai orientáltságú értelmiségieket neveznek ki teológiai katedrákra:⁷³ ez „a Fény fiainak pártja” (*factionis filiorum Lucis*) által folytatott mesterkedések folyo-mánya.⁷⁴ Amikor – nem minden szakmai irigységtől mentesen – Wittich leideni pro-fesszori kinevezéséről ír, akkor ezt „a karteziánus-leuveni-remonstráns párt (*factionis*) ténykedésének” számlájára írja.⁷⁵ Frans Burmannak, a karteziánus-cocceianus teoló-gusok vezető alakjának óvatos jellemzése Burman utrechti múltjának felidézésével ér véget: bármily nagy tehetséggel is rendelkezik a professzori hivatásra, amikor Utrecht-ben élt, a gonoszok és árulók pártjához (*factioni*) kötődött, akik őt az egyház és kollégái

67 „Flemus & deflemus afflictam patriam Hungariam, jam per tot annos bello intestino laborantem”, PÓSAHÁZI, *Syllabus...*, A2v.

68 „Sed maxime miseret Ecclesiarum nostrarum plus satis alias afflictarum.” Uo., A3v.

69 Az Ucalegon-toposz elterjedtségére jó példa, hogy Zrínyi Miklós is rengeteg helyen használja, vö. HAUSNER Gábor et al., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 270.

70 Vö. „iam proximus ardet / Ucalegon”, Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis: Lateinisch–deutsch*, Übers., Hg. Niklas HOLZBERG (Berlin: De Gruyter, 2015), 108 (2.312–313). Magyar fordításban: „ég Úcalegón is, a szomszéd”, VERGILIUS, *Összes művei*, ford. LAKATOS István, A világirodalom klasszikusai (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 141.

71 „Flamma corripiente Velaviam, facile proximus arsit Ucalegon, & Betaviam [...] invasit incendium.” MARESIUS, *De afflictio statu...*, 3.

72 „Est certe ut a funesto incendio sibi metuat noster Ucalegon; quin & iam scintillas illius in se concepit, & per Scholarum, Ecclesiarumque viscera latentes illius ignes serpunt.” PÓSAHÁZI, *Syllabus...*, A3^r.

73 Vö. GOOTJES, „The Collegie der Sçavanten”, 172–177.

74 „Hactenus Cartesiania Philosophia ultra septa Philosophica non proreperat; Sed intereat factionis filiorum Lucis ut ad Cathedram Theologicam promoveretur.” MARESIUS, *De afflictio statu...*, 3. Maresius szerint a „Fény fiai” (filii Lucis) megnevezést Abraham Heidanus alkalmazza először a cocceianus-karteziánus mozgalom 1650-es, ’60-as, ’70-es évekbeli képviselőire, lásd uo., 6.

75 „Nec eum liberat quod tamen ad sedem sublimiorem [Leidensem] Neomago traductus fuerit, arte factio-nis Cartesio-Lovestiniiano-Reonstranticae”, uo.

ellen kényszerítették a bevett ortodoxiát támadva.⁷⁶ Máshol arról ír Maresius, hogy az egyébként sok egymásnak ellentmondó tanítást képviselő újítók „egy pártban (*factio*) egyesülnek azon kevesekkel szemben, akik hűek az ortodoxiához”.⁷⁷

Az utrechti akadémiáról szólva Maresius megjegyzi, hogy a Voetiusnak vénségére végig kellett néznie az általa egész életében szolgált Utrecht franciák általi elfoglalását és lerombolását, mely a karteziánus dühtől elragadottak (*Cartesiano oestro perciti*) örületének és árulásának következménye, akik annyira elmerültek szövetségük (*factionis*) szellemében, hogy nem akarták elfogadni azokat a fegyvereket, melyeket a fejedelem felajánlott a város védelmére, és inkább a franciáknak akartak engedelmeskedni, semmint a fejedelemnek. Amikor Pósházi az újítások miatt fenyegető vallásszakadást érlelős személyeket keresi, akkor mintha megismételné a karteziánusok lelkiállapotának Maresius által adott jellemzését:

Kik által? Bizonyos nyughatatlan, a botrányos újítások által nekidühödött ember által [per ... scandalosarum novitatum *oestro percitos* homines], akik megvetik mindkét falktás régi oktatását, és akiknek semmi sem tetszik, amit ne a cocceianus és karteziánus szószékről tanítanak és diktálnak.⁷⁸

Tanulmányok

A tanulmányomban sejtetett Maresius–Pósházi-párhuzam leggyengébb pontja talán az, hogy a Pósházi által idézett két professzorlevél szövegkörnyezete a *Syllabus* ajánlásában azt sugallja, hogy a magyar szerző olyan levelekre utal, melyeket németalföldi levelezőpartnerei a közelmúltban fogalmaztak meg és küldtek el számára. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy az 1680-as évekre (ismét) gyökeresen megváltozik a filozófia kulturális beágyazottsága a németalföldi egyetemeken. A *factio novatorum* kifejezés jelentése a Pósházi által idézett levelekben még azt a kulturális környezetet tükrözi, mely az Orániai Vilmos 1672-es hatalomra jutása után 1676-ig tartó „tisztoagtásig”⁷⁹ tart. Az 1672-es Rampjaar előtt, azaz a de Witt-korszak karteziánus vitáiban a nemzeti identitás féltésének témája közel sem játszik olyan fontos szerepet a karteziánizmus elleni egyébiránt kiterjedt irodalomban, mint Maresius *De afflictio statu*ájában és az 1670-es évek más antikarteziánus megnyilvánulásában. Másfelől a spinozizmus kultúrpolitikai pozíciójának térnyerésével együtt mérséklődik a karteziánizmus ext-

76 „[...] ille homo, magnus quidem & praeditus magnis dotibus ad professionem, sed qui quamdiu vixit Ultrajecti innexus fuit factioni malignantium & proditorum, qui & eum jugiter contra Ecclesiam illic & suos collegas, Orthodoxiam receptam propugnantes, satis violenter protexerunt.” Uo.

77 „[...] novatores, [...] coeunt in factionem adversus paucos illos Orthodoxiae tenaces, qui suis obsistunt Novitatibus.” Uo., 13.

78 „Per quos vero? per quosdam inquietos, & scandalosarum novitatum oestro percitos homines, quibus antiqua Didactica in utraque Facultate sordet, & nihil illis placet, nisi quod ex tripode Cocceano & Cartesiano docetur & dicitur.” PÓSHÁZI, *Syllabus...*, A2v.

79 A „Sauberung” Dibon kifejezése, vö. DIBON, „Der Cartesianismus...”, 372.

rém pozíciójáról alkotott kép. Nagyjából 1676–1677-ig mondható el, hogy Spinoza 1670-ben névtelenül publikált *Teológiai-politikai értekezésének* és Lodewijk Meyer 1666-os *Sacra Scriptura sui interpretesének* értékelése nem válik el a karteziánizmusról alkotott polemikus víziókról. Bár az intellektuális radikalizmus új kottáját már 1674. július 19-én összeállítja az az Orániai Vilmos által jegyzett ediktum, mely Spinoza és Meyer fent említett művei, illetve Hobbes *Leviathanja* mellett a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* című antitrinitárius gyűjtemény köteteit is tiltólistára teszi,⁸⁰ az 1676-os elítélő határozat mégis legfeljebb Meyer tanai ellen irányul. Ugyanígy 1676-ban még minden további nélkül mondanak fel a leideni egyetemen az idős Abraham Heidanusnak,⁸¹ aki következőes képviselője a cocceianus-karteziánus orientációnak – ami azt jelenti, hogy egyáltalán nem követője sem Spinozának, sem Hobbesnak vagy akár a szociniánus gondolatkörnek.⁸² Heidanus kirúgása után Wittich az új radikálisok ellen fordul, 1676-tól kezdve vitázik az antitrinitárius Christoph Sanddal (1644–1680), majd 1678-tól kezdve érvel Spinoza ellen – valószínűleg egyetemi előadásai során; az ezek alapjául szolgáló terjedelmes Spinoza-kritika kéziratait halála után publikálják 1690-ben.⁸³ Tehát 1677, azaz Spinoza *Ethicájának* megjelenése után a németalföldi értelmiségiek számára szóba jöhető legszélsőségesebb pozíció a radikális felvilágosodás⁸⁴ alakjában jelentkezik. Az idézett levelek egyikének ama félelme, hogy a magyar hallgatók az ortodoxia megtagadásával egészen a Wittich-féle pozícióig merészkedhetnek, még nem erről a kontextusról árulkodik. Még egyszer: Wittich életének utolsó évtizedét – Maresius 1673-as halála után és az 1676-os leideni elítélő határozatok⁸⁵ kavarta hullámok elcsendesülésével – kifejezetten a spinozizmus cáfolatának szenteli. Ha Póсахázinak 1683 vagy 1684 körül kellett volna kézhez kapnia az általa idézett leveleket, akkor azok nagy valószínűséggel Spinoza követőiben jelenítették volna meg távoli levelezőpartnerük számára a legszélsőségesebb intellektuális veszély forrását – és nem Wittich személyében.

80 MCGAHAGAN, „Cartesianism...”, 333; EBERHARDT, *Christoph Wittich*, 344–352.

81 Hans VAN RULER, „Heidanus, Abraham”, in VAN BUNGE et al., *Dictionary...*, 1:397–402; EBERHARDT, *Christoph Wittich*, 343–369; MCGAHAGAN, „Cartesianism...”, 321–388.

82 EBERHARDT, *Christoph Wittich*, 352–369.

83 Christoph WITTICH, *Anti-Spinoza Sive Examen Ethices Benedicti de Spinoza, Et Commentarius de Deo et ejus attributis* (Amsterdam: Wolters, 1690).

84 Bár Jonathan Israel kifejezetten érzékelteti a különbséget a cocceio-karteziánus kör és a spinozizmussal fémjelzett radikálisok között a Wolzogen körüli viták értelmezésekor (ISRAEL, *Radical Enlightenment*, 205–208), a Maresius–Wittich-polémia elemzésében hangsúlyosabb nála a két jelenségkör közötti kontinuitás (uo., 25–26). Az 1673-as erdélyi események forrásaiban csak áttételesen jelentkezik a radikális felvilágosodás mozzanatai, így az 1673–1685 közötti Descartes-vita elemzésének perspektívájában módszertani érdekünk a két kör közötti különbség hangsúlyozásához fűződik. Teljesen más kérdés és nem tárgya jelen dolgozatnak az, hogy a kortárs erdélyi antitrinitarizmus bizonyos intellektuális fejleményei hogyan viszonyulnak e komplex kérdéskörhöz. A németalföldi kontextushoz lásd még KESERŰ Gizella, „A kötelékek lazítása: Kollegiánsok és barátai”, in *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: Tanulmányok és szövegek*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa és KOVÁCS András, *Kölesériana* 3, 54–70 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016).

85 Lásd Tad M. SCHMALTZ, *Early Modern Cartesianisms: Dutch and French Constructions* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 40–41.

Ha Pósházi valóban kézhez kapott levelekből idéz – amiben talán nincs okunk kételkedni –, akkor nagyjából egy évtizeddel a *Syllabus* előtt írt szövegekről lehet szó.

Másfelől a *Syllabus* és a *De afflictio statu* fenti összevetése még számomra sem nyújt egyértelmű bizonyítékot arra nézvést, hogy Maresius lett volna az egyik idézett levél szerzője. Zoványi Jenő kitűnő tájékozottságát mutatja, hogy az ifjabb Friedrich Spanheim (1632–1701) és Antonius Hulsius (1615–1685) személyében valószínűsíti Pósházi levelezőpartnereit.⁸⁶ 1676 januárjában ugyanis a leideni egyetem kurátorai Spanheim és Hulsius beadványai alapján fogalmazzák meg fent említett elítélő határozatukat 20 cocceianus és karteziánus tézis ellen.⁸⁷ Az alábbi részlet arról árulkodik, hogy Spanheimnek részletekbe menő információi lehettek Csernátoniék 1673-as erdélyi perével kapcsolatban:

Ehhez hasonló példa történt nemrég, amikor a heves szél erről a vidékről Erdélyig sodorta a szent háború szikráit, és szertesztét szórta annak a tűzvésznek a lángjait, amiben mi égünk. A Cartesius vagy Cocceius tanítását követő új emberek már mindent összekeverték a törekvésekkel és a kiabálásukkal, míg végül a vezetők hatalma elfojtotta a tűzvést. Sok főre tilalmat mondtak ki, megparancsolva nekik, hogy ezekben a dolgokban áldozzanak *Sigalion*nak,⁸⁸ engedelmesen tegyenek lakatot a szájukra.⁸⁹

Zoványi sejtése jelen tanulmány ama belátása mellett is fenntartható, hogy a *Syllabus* ajánlásának megfogalmazásakor Pósházit talán Samuel Maresius szövegei ihlették meg leginkább. Spanheimnél nem annyira hangsúlyos a karteziánusok és cocceianusok klikkszerű, szervezett csoportosulása, mint Maresius és Pósházi esetében. Azonban a Wittich-féle karteziánus teológia olyan beállítása, mint ami a hangsúlyosan *nemzeti* kálvinista egyház szempontjából jelent döntő veszélyt, ugyanúgy jellemzi Spanheimnek és Maresiusnak az 1672 utáni németalföldi helyzetértékelését, mint ahogy Pósházi 1685-ben megfogalmazott vízióját az erdélyi viszonyokat illetően.

Tanulmányom során annyit szerettem volna érzékeltetni, hogy sokkal bonyolultabb a karteziánizmus (valamint a cocceianizmus) és az ortodoxia közötti viszony a Németalföldön annál, hogy feketén-fehéren szembeállítsuk a haladó eszmék terjesztőit a minden újítást ellenző református teológiával.⁹⁰ Ráadásul Pósházi sárospata-

86 ZOVÁNYI, „Dézsi Márton”, 85.

87 A lista összeállítására 1675. november 25-én adnak megbízást Spanheim és Hulsius számára a leideni egyetem kurátorai, vö. MCGAHAGAN, „Cartesianism...”, 341.

88 Értsd: áldozzanak a hallgatás istenének, vö. Benjamin HEDERICH, „Sigalion”, in Benjamin HEDERICH, *Gründliches mythologisches Lexicon*, 2210 (Leipzig: Gleditschens Handlung, 1770).

89 „Nec assimili exemplo, quum haud ita pridem egisset in Transsylvaniam usque scintillas belli sacri ventus his ex oris vehementior, & late distulisset favillas ejus quo nos conflagramus incendii, miserentque jam omnia studiis & clamoribus recentes quidam seu ex Cartesii, seu ex Coccei disciplina; restincta tandem flamma fuit Procerum imperio, & non paucis Capitibus interdictum, litarique in his *Sigalioni* jussum, ore obligato obsignatoque.” Friedrich SPANHEIM, *De novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis, epistola ad amicum resposoria* (Leiden: Gaesbeeck, 1677), 143.

90 Kőpeczi Béla jól látja a negyvenes évek Maresius–Voetius-vitáját, a puritanizmus és a karteziánizmus összekapcsolását erőltető, bevett koncepciótól azonban nem tud szabadulni: „Az utrechti P. Voetius

ki publikációi filozófiai szempontból talán még magasabb szinten is állnak, mint amit a holland teológus sorstársai által megfogalmazott szövegek sugallnak. Úgy tűnik, a magyar szerző a Regius és Gassendi iránt félreérthetetlenül tanúsított intellektuális tiszteletét fenntarthatónak vélte a Maresius által biztosított polemikus retorikai keretben is. Azt a kérdést, hogy az 1680-as évek közepén a nagyenyedi kollégiumban milyen választ adnak egy ilyen intellektuális önértelmezésre, jövőbeli kutatásoknak kell tisztáznia.

(Voet) (1619–1667) a konzervatívokhoz tartozott annak ellenére, hogy Maresiusszal szemben megvédte a magyar puritánusokat.” KÖPECZI, „Karteziánus politikai eszmék...”, 421. Ezzel szemben Turóczi-Trostler így fogalmaz: „A Gisbert Voetius és Samuel Maresius vezetése alatt álló ortodox »teológiai liga« mindent elkövetett az új filozófia elnémitására. Descartest és követőit ateizmussal vádolják.” TURÓCZI-TROSTLER, „Magyar cartesianusok”, 60.